

دانشگاه پیام نور
مرکز مشهد

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته: تاریخ تشیع

گروه علمی: الهیات

عنوان پایان نامه:

علمای شیعه و جنگ های ایران و روسیه

در زمان فتحعلی شاه

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر یوسف متولی حقیقی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد صادق واحدی فرد

نگارش:

اباذر مرادی

بهمن ماه ۱۳۸۸

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیش گفتار
۴	مقدمه
۵	بررسی منابع و مآخذ
۱۰	بخش اول : زمینه های بروز جنگ و جنگ های دوره اول ایران و روسیه
۱۱	فصل اول : جایگاه قفقاز در تاریخ ایران تا آغاز دوره قاجار
۱۱	موقعیت جغرافیای قفقاز
۱۲	ویژگی های انسانی و اقتصادی قفقاز
۱۴	نگاهی به تاریخ قفقاز از ابتدا تا آغاز دوره ی قاجار
۱۸	فصل دوم : نگاهی به روابط ایران و روسیه تا آغاز دوره ی قاجار
۱۸	نگاهی اجمالی به تاریخ روسیه
۲۰	رومانوف ها
۲۲	روابط ایران و روسیه قبل از صفویه
۲۴	روابط ایران و روسیه در دوره های صفویه
۳۰	روابط ایران و روسیه در دوره ی افشاریه و زندیه
۳۴	فصل سوم : جنگ های دوره اول ایران و روسیه
۳۴	زمینه ها و علت جنگ
۳۸	آغاز جنگ های دوره ی اول ایران و روسیه
۴۳	بررسی عهدنامه ی گلستان
۴۵	بخش دوم : علمای شیعه و جنگ های دوره اول ایران و روسیه
۴۶	فصل اول : نگاهی به پیشینه تشیع تا آغاز دوره ی قاجار

۴۶	معنا و مفهوم تشیع و آغاز آن
۴۷	عصر امامت
۵۰	عصر مرجعیت
۵۲	تعریف اجتهاد
۵۳	اجتهاد و پیدایش نهاد مرجعیت
۵۴	تشیع در ادوار مختلف تاریخ
۵۴	الف - دوره ی آل بویه
۵۴	ب - دوره ی پس از آل بویه تا عصر مغول
۵۵	ج - تشیع در دوره ی مغولان و تیموریان
۵۶	تشیع در دوره ی صفویان
۵۷	تشیع در دوره ی افشاریه و زندیه
۵۹	جریان های رقیب روحانیت شیعه
۵۹	الف - اخباریگری و شیخی ها
۶۰	ب - جنبش فلسفی
۶۱	ج - صوفیان
۶۲	فصل دوم : رویاروی علمای شیعه با مسائل سیاسی و اجتماعی در دوره ی فتحعلی شاه
۶۲	گرایش علما نسبت به دولت و حکومت
۶۳	مشی دینی فتحعلی شاه
۶۶	دلایل حمایت علما از فتحعلی شاه
۶۸	شاخص ترین علمای شیعه در نخستین دهه های حکومت قاجار
۶۹	الف - میرزای قمی
۷۴	ب - سید محمد مجاهد

۷۶	ج - سید جعفر کشفی
۸۱	د - ملا احمد نراقی
۸۸	هـ - سید جعفر کاشف الغطاء
۹۲	فصل سوم : ادبیات دینی ایران در جنگ های ایران و روسیه
۹۲	معنای جهاد و اقسام آن
۹۳	مبانی نظری صدور فتاوی جهادی
۹۶	صدور فتوای جهاد در جنگ های دوره ی اول ایران و روسیه
۱۰۴	در اوصاف ذمیمه روس
۱۰۶	تاثیر علما در جنگ های دوره ی اول ایران و روسیه
۱۰۹	بخش سوم : جنگ های دوره ی دوم ایران و روسیه
۱۱۰	فصل اول : وضعیت مناطق اشغالی در فاصله ی جنگ های دوره ی اول و دوره ی دوم ایران و روسیه
۱۱۱	اقدامات روسها در قفقاز
۱۱۶	فصل دوم : جنگ های دوره ی دوم ایران و روسیه
۱۱۶	علل شروع جنگ
۱۲۳	جنگ دوم
۱۲۸	علل شکست سپاه ایران در دوره ی دوم جنگ ها
۱۳۰	بررسی عهدنامه ترکمانچای
۱۳۲	فصل سوم : علما و جنگ های دوره ی دوم ایران و روسیه
۱۳۲	چگونگی صدور فتوای جهاد
۱۳۶	عزیمت علما به آذربایجان و آغاز جنگ های دوم ایران و روسیه
۱۳۹	تاثیر علما در جنگ های دوم ایران و روسیه

۱۴۲	ادبیات جهادی در جنگ های دوم ایران و روسیه
۱۴۷	رسایل و جهادیه ها در جنگ های ایران و روسیه
۱۵۰	نتیجه
۱۵۲	منابع و مأخذ
۱۶۲	نقشه ها
۱۶۶	چکیده ی انگلیسی

پیشگفتار

جنگ های ایران و روسیه در زمان فتحعلی شاه در شمار مهمترین حوادث تلخ تاریخ معاصر ایران است این جنگ ها علاوه بر اینکه به جدایی بخش هایی از کشور انجامید ، از جهات دیگر هم اهمیت داشت . این جنگ ها و رقابت سه دولت بزرگ آن زمان مبداء تحولات گسترده ای در ایران شد و کشور را در مرحله ی تازه ای از دگرگونی ها قرارداد . در این جنگ ها علما با توجه به جایگاه و نفوذی که در میان مردم داشتند و با عنایت به مسئولیتشان در عصر غیبت امام عصر (عج) از دولت قاجار حمایت کرده و با صدور فتوای جهاد با این دولتمردان همراه شدند و تلاش کردند تا مانع دست اندازی بیگانگان بر سرزمین های اسلامی شوند .

در مجموعه حاضر سعی شده است تا پیشینه ی تاریخی تشیع ، عوامل و زمینه ی پیدایش جنگهای ایران و روسیه و علمای شاخص شیعه در این دوره و اندیشه ها و فعالیت های آنها بررسی شده و در حد امکان به نقش و تاثیر علمای شیعه در این جنگها اشاره شود .

هر چند در زمینه ی جنگهای ایران و روسیه مطالب زیادی در منابع اصلی و تحقیقات وجود دارد ، اما درباره زندگی ، اندیشه ها و آثار و فعالیتهای علمای شیعه که مرتبط با موضوع این پژوهش بوده اند ، جستجوی جامعی صورت نگرفته است و آنچه از منابع و تحقیقات به دست می آید ، بعضا مباحث مبالغه آمیز و تعارف گونه است و تحلیل جامعی در این خصوص ارائه نشده است . به همین دلیل انجام کارهای پژوهشی در این زمینه ضرورت دارد .

این پایان نامه هم از کاستی ها تهی نیست و دارای نواقصی است که متوجه معلومات محدود نگارنده است . امید است خوانندگان محترم این کمبودها را به دیده اغماض بنگرند و با ارائه ی پیشنهادها و راهنمایی های ارزنده ی خویش ، وی را در تکمیل آن یاری رسانند .

الف- پیشینه ی تحقیق

در مورد این جنگ ها علاوه بر منابع اصلی، تحقیقات زیادی نیز انجام شده است، اما در مورد نقش علما در این جنگ ها تحقیق جامع و کاملی انجام نشده است. منابع بصورت گذرا

اشاراتی دارند و در پژوهش‌ها هم مطالبی در مورد این موضوع وجود دارد که تعدادی از آنها به شرح ذیل است:

۱- نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران با دو رویه‌ی تمدن بورژوازی غرب (دکتر حائری) ۲- دین و دولت در ایران (حامد الگار) ۳- مفاخر اسلام (علی دوانی) ۴- گلشن ابرار (جمعی از نویسندگان) ۵- علمای مجاهد (محمد حسن رجبی) ۶- نجوم السماء (آزاد کشمیری) ۷- ادبیات در جنگ‌های ایران و روسیه (بهبودی) ۸- فقهای نامدار شیعه (عقیقی بخشایشی) ۹- اندیشه‌ی سیاسی کشفی (فراتی) ۱۰- شخصیت و اندیشه‌های کاشف الغطاء (بهشتی).

از آنجا که در مورد نقش علما در این جنگ‌ها تحقیق جامع و کاملی انجام نشده است، این پژوهش کوششی در بیان این مسئله است.

ب- مهم‌ترین اهدافی که در این پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرد عبارتند از:

۱- معرفی علمای مشهور این دوره و بیان افکار و اندیشه‌های آنها در مورد حکومت و سیاست.

۲- بیان علل شروع این جنگ‌ها و بررسی نقش علما در آغاز این جنگ‌ها و نتیجه‌ی آن.

۳- بررسی نقش علمای شیعه در قرن نوزدهم و واکنش آنها در برخورد با تهاجمات نظامی، اقتصادی و فرهنگی غرب.

۴- بررسی جایگاه روحانیت در جامعه‌ی ایران قرن سیزدهم ق/نوزده میلادی.

۵- بررسی رابطه علمای شیعه و حکومت قاجار در این دوره.

ج- سؤالات تحقیق

۱- علمای شیعه چه دیدگاهی نسبت به حکومت قاجار داشتند و فقه سیاسی شیعه در این مورد چه نظری داشت؟

۲- علما در شروع جنگ‌ها چه نقشی داشتند و تا چه حد در نتیجه‌ی جنگ مؤثر بودند؟

۳- دیدگاه علما در برخورد با مظاهر فرهنگ غرب چه بود؟

- ۴- روحانیت از چه جایگاهی در جامعه ی ایران برخوردار بود؟
- ۵- رابطه ی علمای شیعه و حاکمان قاجار در این دوره چگونه بود؟

د- فرضیات

مهم ترین فرضیاتی که برای رسیدن به پاسخ سؤالات تحقیق مطرح هستند عبارتند از:

- ۱- علمای شیعه حکومت قاجار را تأیید نمی کردند و این حکومت از نظر علما مشروعیت نداشت و حکومت را از آن مجتهد بعنوان نایب امام می دانستند.
 - ۲- علمای شیعه در آغاز جنگ دوم ایران و روسیه نقش داشتند.
 - ۳- علما در برخورد با مظاهر فرهنگ بیگانه روش محتاطانه ای داشتند و استفاده ی مسلمانان از آنها را نمی پسندیدند.
 - ۴- در روزگاران جنگ روحانیون از جایگاه والایی در جامعه ی ایران برخوردار بودند و دولتمردان قاجار تلاش می کردند خود را به آنان نزدیک کرده و تأیید آنها را بدست آورند.
 - ۵- علمای شیعه با حکومت قاجار ارتباط داشتند، شاید این ارتباط متأثر از جنگ ها بود که محور نزدیکی علما و حکومت قاجار شده بود.
- در این پژوهش در حدامکان سعی شده برای سؤالات آغازین پژوهش پاسخ مناسبی ارائه شود.

ه- روش تحقیق:

روش مورد استفاده در انجام این پژوهش از نوع روش تحقیق تاریخی، کتابخانه ای و اسنادی است. در این راستا بر اساس اصول مدون شیوه های تحقیق و پژوهش علمی، منابع و مآخذ شناسایی شده و سپس اقدام به فیش برداری و جمع آوری اطلاعات گردیده و در نهایت با تحلیل و مقایسه ی آنها نتیجه گیری شده است.

مقدمه

دگرگونی هایی که در دهه های آغازین سده ی سیزده هجری قمری (قرن نوزدهم میلادی) در اروپا رخ داد، موجب رشد علم و دانش و صنعت شد، و چون این کشورها به مواد اولیه ارزان و بازار مصرف در خارج از اروپا نیاز داشتند به فعالیت های استعماری روی آوردند. در این میان ایران که موقعیت مهمی داشت و پل ارتباطی سه قاره و همجوار با شبه قاره بود، مورد توجه این کشورها قرار گرفت. هجوم بی امان این کشورها در زمانی صورت گرفت که ایران دوران ضعف و ناتوانی را سپری می کرد. در این دوره فتحعلی شاه حکومت می کرد که فرد ناتوان و نا آگاهی بود، و از چند و چون حوادث روزگار آگاهی نداشت. البته طوفان سهمگین استعمار غرب هم ویران کننده بود و هر مدافع زورمندی را وادار به تسلیم می کرد و اگر مقاومت قاجارها در برابر این هجوم کارساز نبود، فقط ضعف و زیونی و خیانت جبهه ی خودی نبود، بلکه دشمن هم مجهز و قدرتمند بود. بنابراین توییح و تکفیر دولتمردان آن دوره بدون در نظر گرفتن شرایط طرف مقابل کمترین پرتوی به مسائل ما نمی افکند و باید همه ی عوامل مؤثر در پدیده ها و زمینه ی اجتماعی هر پدیده را به نحو شایسته مورد تعمق و تأمل قرار داد.

این پژوهش در سه بخش ارائه می شود. در بخش اول زمینه های بروز جنگ و جنگ های دوره ی اول ایران و روسیه مورد توجه قرار می گیرد. در بخش دوم مدخلی در مورد علمای شیعه در دهه های آغازین دوره ی قاجار آورده شده و سپس شرح احوال، اندیشه ها و دیدگاههای پنج تن از علمای شیعه که در جنگ های ایران و روسیه نقش داشتند، بررسی می شود. در این بخش فصلی به پیشینه ی تشیع و فصلی هم به ادبیات دینی ایران در این جنگ ها اختصاص دارد. سپس در بخش سوم جنگ های دوره ی دوم ایران و روسیه و نقش علما در این جنگ ها در حدامکان بررسی و ارائه می شود.

در این پژوهش سعی شده در ذکر تاریخ وقوع رخدادها سال قمری و میلادی هر دو آورده شود و در جاهایی که سال شمسی معمول بوده است، سال شمسی و سال میلادی ذکر شده است که به صورت ق . م . ش مشخص شده اند .

بررسی منابع و مآخذ

الف - منابع اصلی

از منابع اصلی این پژوهش می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- مآثر سلطانیه (عبدالرزاق مفتون دنبلی متولد ۱۱۸۵ ق): در سال ۱۲۱۸ق که عباس میرزا نایب السلطنه به آذربایجان رفت دنبلی هم به آنجا رفت و تبدیل به نخستین مورخ این نبردها شد. این کتاب تاریخ قاجار را تا پایان جنگ های اول ایران و روسیه دربر دارد. و از منابع اصلی ایرانی محسوب می شود ، به طوری که مورخانی چون سپهر و هدایت که در دوره ی ناصری بودند در جنگ های اول ایران و روسیه از اطلاعات او استفاده کرده اند. کتاب به دلیل اهمیتی که داشت در زمان مؤلف چاپ شد و سرهارفورد جونز به انگلیسی ترجمه کرد. دنبلی در سال ۱۲۴۲ق پس از بازگشت از سفر حج قصد داشت جنگ های دوم را هم بنویسد که موفق به آن نشد.

۲- تاریخ ذوالقرنین (میرزا فضل الله شیرازی متخلص به خاوری ۱۲۶۶-۱۹۰ق): این کتاب دو جلد است که مجلد اول تاریخ قاجار را تا سال ۱۲۴۲ ق در بردارد که آن را نامه ی خاقان نامیده و مجلد دوم که آن را رساله ی صاحبقران نامیده و حوادث سالهای ۱۲۴۲ تا ۱۲۵۰ق را دربر دارد که بخشی از سلطنت محمد شاه را هم دربر می گیرد. در انتهای مجلد دوم بخشی به عنوان خاتمه در مورد صفات فتحعلی شاه و اولاد او است. این کتاب به سبک سالنامه نگاشته شده. او در نوشتن این کتاب از تاریخ محمدی (محمد تقی ساروی)، منبع زمان آقا محمد خان استفاده کرده، تاریخ ذوالقرنین از کاملترین منابع دست اول تاریخ اوایل قاجار است.

۳- تاریخ نو (جهانگیر میرزا متوفی ۱۲۶۹ق). جهانگیر میرزا پسر سوم عباس میرزا است و حاکم شهرهایی چون خوی و سلماس بوده است. وی در جنگ های دوم ایران و روس حضور داشته و با به سلطنت رسیدن محمد شاه با اغوای نابجای قائم مقام، او و برادرش خسرومیرزا کور شدند. کتاب در سال ۱۲۶۷ق تألیف شده و حوادث قاجاریه را از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷ ق دربر دارد. این کتاب از منابع مهم جنگ های دوم است و مطالب را

بصورت مفصل آورده است. و هیچ ماخذی به تفصیل آن در دست نیست. ما در این پژوهش از این اثر استفاده کرده ایم.

۴- ناسخ التواریخ (محمد تقی سپهر ۱۲۹۷-۱۲۱۶ق): او در ۱۲۸۵ ق به دستور محمد شاه و تشویق حاج میرزا آغاسی مأمور شد که تاریخ قاجاریه را بنویسد. این اثر سه جلد است و مجلد اول آن تاریخ قاجاریه تا پایان پادشاهی فتحعلی شاه را دربر دارد، مجلد دوم دوره ی محمد شاه و ج سوم دوره ی ناصرالدین شاه را دربر دارد. ناسخ التواریخ و بخصوص قسمت هایی که مربوط به قاجاریه است با اینکه اغراقات و تملقات شاعرانه دارد، ولی از منابع مفید این دوره است.

۵- روضه الصفای ناصری (رضا قلی خان هدایت ۱۲۸۸-۱۲۱۵ق). او از فتحعلی شاه لقب امیرالشعرا گرفت و سمت للگی^۱ مظفرالدین شاه را به عهده داشت. ناصرالدین شاه او را مأمور کرد که ذیل روضه الصفا را بنویسد و او پس از تألیف آنرا در ده جلد منتشر کرد. مجلد نهم روضه الصفا، روضه الصفای ناصری است که در بیان وقایع سلسله ی زندیه و قاجار تا پایان پادشاهی فتحعلی شاه است. این کتاب به سبک وقایع نگاری است و دید انتقادی نسبت به حوادث ندارد. و با این حال از منابع مهم تاریخ قاجاریه است.

۶- احکام الجهاد و اسباب الرشاد (میرزا عیسی قائم مقام فراهانی متوفی ۱۲۲۹ق): میرزا عیسی وزیر و مشاور عباس میرزا بود و همراه نایب السلطنه به آذربایجان رفت. از کارهای ارزنده ی او تلاشی بود که در جهت جمع آوری فتاوی علمای و سپس تدوین و تنظیم آنها، انجام داد. از مجموعه ی فتاوا سه اثر ارزنده بنام احکام الجهاد یا جهادیه کبیر، جهادیه وسطی و جهادیه ی صغیر پدید آمد. در این پژوهش در بخش ادبیات جهادی از این کتاب استفاده شده است.

۷- قصص العلماء (تنکابی ۱۳۰۲-۱۲۳۴ق): این کتاب شرح حال ۱۵۶ تن از علمای شیعه است که در سال ۱۲۹۰ ق نگاشته شده است. مؤلف در ۱۲۷۰ کتاب تذکره العلماء را

^۱ - للگی (لله): مربی مردی که تربیت طفل اعیان را در دست دارد و مقابل آن دده است که مربی زن است، پرستار کودک. (ر.ک: دهخدا، علی اکبر: لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، ج سیزدهم، ص ۱۹۷۷)

در همین موضوع نوشته است. مؤلف گفته است: برای نوشتن قصص العلماء پنجاه سال زحمت کشیده ام و با استفاده از اسناد آنرا نوشته ام. در این کتاب اندرزها و حکایاتی هم از علماء ذکر شده که مؤلف خواسته کتاب جنبه ی ارشادی هم داشته باشد و آن را برای ترغیب طلاب حوزه ی علمیه به رشته ی تحریر درآورده است. این کتاب برای زندگی علما از منابع اصلی است. محققان ناگزیر به مراجعه به آن هستند و در این پژوهش، از این کتاب استفاده شده است .

۸- تحفه الملوک (کشفی ۱۲۶۷ تا ۱۱۸۹ق): کشفی این کتاب را در سال ۱۲۳۳ ق به درخواست حسام السلطنه تألیف کرده است. در این کتاب از علم سیاست، ضرورت وجود دولت، وظایف مردم و حکومت، تقسیم انواع جوامع و ولایت فقیه و امر سلطنت صحبت کرده است. و اندیشه ی سیاسی او در این کتاب منعکس شده است. از آنجا که کشفی از علمایی است که فتوای جهاد داد، این کتاب از منابع پژوهش ما بوده است.

۹- میزان الملوک (کشفی): یک مقدمه و ۱۰ باب دارد و موضوعاتی چون عدالت، خلافت، سلطنت ملوک و کارگزاران را دربر دارد. او این کتاب را در سال ۱۲۴۶ق نوشته است و از متون سیاسی دوره ی قاجار است. او با نگرش یک عالم شیعی به تحلیل سیاست پرداخته است. این کتاب هم به درخواست حسام السلطنه نوشته شده است. میزان الملوک تا اندازه ای تقیه آمیز است. این کتاب برای بررسی دیدگاه علمای شیعه درباره ی حکومت قاجار مفید است.

۱۰- جامع الشتات (میرزای قمی ۱۲۳۱-۱۱۵۰ق): بخشی از این کتاب در زمان جنگ های ایران و روسیه نوشته شده و در آن از مسائلی چون ضرورت جهاد و انواع آن سخن گفته شده است. او در این کتاب نیابت عام فقیه را مورد توجه قرار داده و نوشته است: زمانی که فقیه توانایی وجود ندارد، مردم باید از پادشاه اطاعت کنند. این کتاب در بیان دیدگاه علمای شیعه نسبت به حکومت قاجار مفید است.

۱۱- روضات الجنات (خوانساری متوفی ۱۳۱۳ق): این کتاب سرگذشت علمای شیعه است و از منابع اصلی زندگی علمای شیعه است. محققان ناگزیر به مراجعه به آن هستند. در این پژوهش، در قسمت علمای شیعه به آن مراجعه کرده و از آن استفاده شده است.

ب- تحقیقات

در ارتباط با این پژوهش تحقیقات زیادی وجود دارد که تعدادی از مهم ترین آنها که در این کار پژوهشی استفاده شده است معرفی می شود:

۱- تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران (علی اکبر بینا): این کتاب دو جلد است و مجلد اول آن حوادث سالهای ۱۲۴۳ تا ۱۳۴۴ق را دربر می گیرد. یعنی از گلناباد تا ترکمن چای در این جلد آمده است. علی اکبر بینا استاد دانشگاه تهران بوده و این اثر مهم را به رشته ی تحریر در آورده است. محققان بعدی در آثار خود از این کتاب استفاده کرده اند.

۲- عباس میرزا (ناصر نجمی): این کتاب در سال ۱۳۷۰ش منتشر شد. این کتاب اصل و نسب قاجارها و حوادث زمان آقا محمدخان و جنگ های ایران و روسیه را بررسی کرده است. و زندگی و فرزندان عباس میرزا هم از دیگر مطالب این کتاب است. در تهیه ی این پژوهش از این کتاب استفاده شده است.

۳- دین و دولت (حامد الگار): این کتاب پایان نامه ی دکترای الگار است که از دانشگاه کمبریج اخذ شده است. کتاب در سال ۱۹۶۵م به رشته تحریر درآمده و دانشگاه کالیفرنیا در سال ۱۹۶۹ آن را منتشر کرده است. کتاب نواقصی دارد که خود مؤلف در مقدمه ی آن اشاره کرده است. از موضوعات این کتاب، مبانی نفوذ روحانیون، وظایف مجتهد، وضع روحانیت در دوره های مختلف و اخباریگری و جنگ های ایران و روس، با بیگری، بهائیگری و تنباکو و مشروطه است. این کتاب تحلیل های خوبی دارد که در این پژوهش از آنها استفاده شده است.

۴- مفاخر اسلام (علی دوانی): این کتاب در سال ۱۳۸۱ منتشر شده است. کتاب در مورد سرگذشت علمای مشهور است. مجلد نهم اختصاص به وحید بهبهانی دارد و در آن

شاگردان او هم معرفی شده اند. در مقدمه بحثی درباره ی اجتهاد و مسئله تقلید دارد و در پژوهش از آنها استفاده شده است.

۵- ایران در دوره ی سلطنت قاجار (علی اصغر شمیم ۱۳۴۵-۱۲۸۳ش): این کتاب در سال ۱۳۲۹ ش تألیف شده است و در سالهای بعد هم که مؤلف به اسناد و اطلاعات جدیدی دست پیدا کرده است در تکمیل آن کوشیده است. کتاب تاریخ قاجاریه را دربر دارد و مؤلف این پژوهش را با استفاده از منابع اصلی آن دوره انجام داده است. در این پژوهش در موضوع جنگ ها از آن استفاده شده است.

۶- نخستین رویاروییهای اندیشه گران (دکتر حائری ۱۳۷۲-۱۳۱۴ش). این اثر از آثار خوب فارسی دهه های اخیر است. دکتر حائری فصلی را به ادبیات جهادی اختصاص داده و در آن علاوه بر بررسی اندیشه های سیاسی چند تن از علما، محتوای رساله های جهادی را هم بررسی کرده است. در این پژوهش، در بخش ادبیات جهادی از این کتاب استفاده شده است.

۷- ادبیات در جنگ های ایران و روس (هدایت الله بهبودی): این کتاب در سال ۱۳۷۰ش منتشر شده که علی رغم حجم کم آن کتاب مفیدی است. بهبودی جهادیه هایی را که در دوره ی جنگ های ایران و روسیه نوشته شده بررسی کرده است.

۸- تاریخ ایران (واتسون): این کتاب در سال ۱۳۴۰ش ترجمه شده، مؤلف در نوشتن آن از منابع ایرانی و اطلاعات اروپایی و روسی استفاده کرده است. و در جنگ های ایران و روسیه اطلاعات خوبی دارد که در این پژوهش از این کتاب استفاده شده است.

۹- علمای مجاهد (محمد حسن رجبی): این کتاب سرگذشت علمای شیعه را آورده است، که از آن استفاده شده است. رجبی کتابی دیگری دارد که عنوان آن رسایل و فتاوای جهادی است و در آن فتواهای جهادی علمای یک قرن اخیر را دربر دارد که از این اثر هم در پژوهش استفاده شده است.

بخش اول

زمینه های بروز جنگ و جنگ های دوره ی اول ایران و روسیه

منطقه قفقاز که جنگ های ایران و روسیه در آنجا روی داد از مناطق کهن جهان است که حوادث زیادی را در حافظه ی تاریخی خود ثبت کرده است و شناخت این منطقه به درک بهتر این جنگ ها کمک می کند . به همین جهت در فصل اول جایگاه قفقاز در تاریخ ایران بررسی می شود ، سپس در فصل دوم به روابط ایران و روسیه نظر انداخته ، آنگاه در فصل سوم جنگ های دوره اول ایران و روسیه ارائه می شود .

فصل اول

جایگاه قفقاز در تاریخ ایران تا آغاز دوره ی قاجار

(۱-۱-۱) موقعیت جغرافیای قفقاز

قفقاز از سرزمین هایی است که تاریخ کهنی دارد. در تاریخ اساطیری آن، اعتقادات کهنی وجود دارد که کشتی نوح در کوه آرا رات پهلوی گرفته است، پرومته را در آنجا با زنجیر به صخره ای بسته بودند، همچنین زردشت در بخش جنوب شرقی آن، یعنی آذربایجان، سرزمین آتش جاویدان قدم به عرصه ی وجود نهاده بود.^۱

قفقاز منطقه ای کوهستانی است که از سمت شمال به روسیه، از سمت جنوب به ایران و ترکیه، از سمت شرق به دریای خزر و از سمت غرب به دریای سیاه و آزوف منتهی می شود. مساحت قفقاز برابر با ۴۴۰ هزار کیلو متر مربع است. این منطقه بوسیله ی رشته کوه های قفقاز بزرگ (آب پخشان) به دو بخش قفقاز شمالی و قفقاز جنوبی یا ماوراء قفقاز تقسیم می شود که جمعیتی بالغ بر ۳۰ میلیون نفر را در خود جای داده است.^۲

منطقه ی کوهستانی قفقاز به طول ۱۲۰۰ کیلومتر ما بین دریای خزر و سیاه از بلند ترین کوه های اروپا محسوب می شود و از لحاظ خصوصیات جغرافیای شبیه جبال آلپ بوده ولی ارتفاع آن خیلی از آلپ بیشتر است. حد شمالی قفقاز به منطقه ی پستی بنام «مانیچ»^{*} محدود می شود و حد جنوبی قفقاز را هم پستی بزرگی تشکیل می دهد که رودخانه ی کر یا کورا در آن جریان دارد، و در جنوب این ناحیه فلات ارمنستان قرار دارد. قفقاز غربی یکی از پر باران ترین مناطق اروپا محسوب می شود به طوری که باران سالانه ی آن در نواحی ساحلی به ۲ متر می رسد و در روی ارتفاعات به سه متر هم می رسد.^۳

^۱ آفاناسیان، سرژ، ارمنستان، آذربایجان و گرجستان از استقلال تا استقرار رژیم شوروی، ترجمه ی عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، انتشارات معین، ۱۳۷۰، ص ۵.

^۲ هاشمی، غلامرضا، امنیت در قفقاز جنوبی، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۴، ص ۲۵

*Manich

^۳ اداره ی انتشار اسناد، اسنادی از روابط ایران با منطقه ی قفقاز، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۲، ص ۴۲

دریای خزر بزرگترین دریاچه ی جهان است که در جهت شرقی قفقاز، در شمال ایران و در محل تلاقی آسیای مرکزی و قفقاز واقع شده است. دریای خزر اگرچه بسته به حساب می آید، لیکن شبکه راه های آبی آن از طریق رودها و کانال های آبی واقع در روسیه، با دریاهای آزوف، سیاه، بالتیک و سفید ارتباط دارد. قفقاز از لحاظ پیوستگی طبیعی و جغرافیایی در قلمرو آسیا واقع شده است، ولی از نظر سیاسی، جمهوریهای آذربایجان، ارمنستان و گرجستان بنا به درخواست خود و پذیرش شورای اروپا جزء قاره ی اروپا محسوب می گردد.

در مورد منشاء نام قفقاز نظرات متفاوتی ابراز شده است. به این نام در سال ۴۷۹م برای نخستین بار برخورد شده است که گفته می شود بومیان داغستان از این نام استفاده کرده اند. در ارتباط با این مسئله، در حال حاضر روستایی بنام قفقاز در «وادی سمور» واقع در داغستان وجود دارد که بر روی تپه ای شیب دار قرار گرفته است.^۱ از طرف دیگر برخی آنرا برگرفته از نام اقوام «قاز - قاز» که در سواحل جنوبی دریای سیاه زندگی می کرده اند، و برخی دیگر برگرفته از نام کوه ایرانی «قاف» ذکر کرده اند که از نام های جغرافیای اساطیری ایرانی است که در شاهنامه آمده است.^۲

قفقاز به مناطقی چون اران (آذربایجان شوروی سابق) ارمنستان، داغستان، گرجستان، آبخاز و چرکستان تقسیم می شود، از میان کشورهای قفقاز، گرجستان به دریای سیاه و آبهای آزاد راه دارد و دو جمهوری ارمنستان و آذربایجان هیچ دسترسی مستقیم به دریاهای آزاد ندارند. البته آذربایجان تنها از طریق دریای خزر و کانال و لگا - دن به دریاهای آزاد راه دارد که از نظر حمل و نقل با محدودیت های سیاسی و اقتصادی روبرو است.

(۱-۱-۲) ویژگی های انسانی و اقتصادی قفقاز

کمتر منطقه ای به مساحت قفقاز در جهان می توان یافت که به اندازه ی این منطقه از تنوع تاریخی، قومی و زبانی برخوردار باشد. سبب این تنوع بیش از هر چیز، موقعیت جغرافیای ممتاز این دیار کوهستانی است که موجب شده است تا تمدن های تاریخی خاورمیانه از جنوب بارها در آن

^۱ گوگچه، جمال، قفقاز و سیاست امپراتوری عثمانی، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳، ص ۱.

^۲ امیر احمدیان، بهرام، جغرافیای قفقاز، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۶، ص ۹۷

رخنه کنند و اقوام کوچنده دشتهای شمالی در مسیر حرکت های تاریخی خود در کوهپایه های آن پناه گرفته و هر یک، یک مهر و نشانی بر ترکیب قومی آن برجا گذارند.^۱

اعراب قفقاز را «جبل الالسنه» می نامیدند، زیرا یک موزه ی واقعی نژاد شناسی است. انواع و اقسام اقوامی که به ده ها زبان تکلم می کنند در کوه ها و دره ها و جنگل ها و دشت ها زیست می کنند: اوستها، آبخازها، لازها، منیگریها، کاختی ها، گرجی ها، ارمنی ها، آذری ها، کردها، چرکس ها، لزگی ها، ایرانی ها، ترکها و یهودیان به اتفاق ده ها قوم دیگر قرن ها در جوار یکدیگر به سر برده اند، بدون اینکه باهم مخلوط شوند. این امر بخاطر وضع اقلیمی و سرزمین قفقاز است که اقوام مزبور را از یکدیگر جدا می سازد و اجازه می دهد در انزوای نسبی زیست کنند.^۲

وجود اقوام گوناگون با فرهنگ های مختلف سبب شده است که قفقاز را موزاییک اقوام بنامند.^۳

در میان اقوام گوناگون قفقاز تنها سه قوم به قدر کافی پر جمعیت بودند و توانستند در قرن بیستم اهمیت سیاسی کسب کنند: گرجی ها، ارمنی ها و آذریها، از میان این سه قوم، تنها گرجیان صددرصد قفقازی هستند، ارمنی ها همواره در قفقاز و خارج از آن بسر برده اند، بدلیل موقعیت جغرافیایی و اینکه ارمنستان کشوری ناهموار و فاقد محصولات کشاورزی بوده و بر سر راه کشور گشایان مختلف قرار داشته است، روسیه و ترکیه هر کدام بخش هایی از آن را در دست داشتند و بخش دیگری از ارامنه به نقاط دوردستی مثل امریکا، هند، ایتالیا، لهستان و مصر مهاجرت کرده اند. در کشورهای مجاور ارمنستان نیز مهاجر نشین های ارمنی وجود دارد. در تغلیس پایتخت گرجستان اکثریت اهالی را ارامنه تشکیل می دهند و در شهرهای «رستوف» در کنار رود دن و در باکو، تبریز، اصفهان، استانبول و حلب محله های مخصوص بخود دارند.^۴

مردم قفقاز از دو گروه مسلمانان و غیر مسلمانان تشکیل شده اند و مسلمانان نیز به دو دسته ترک زبان و غیر ترک زبان تقسیم می شوند. عموم مسیحیان قفقاز از کلیسای ارتدکس شرقی با رنگ

^۱ هاشمی، امنیت در قفقاز جنوبی، ص ۲۷.

^۲ آفاناسیان، ارمنستان آذربایجان و گرجستان از استقلال تا استقرار شوروی، ص ۵.

^۳ امیر احمدیان، جغرافیای قفقاز، مقدمه.

^۴ آفاناسیان، ارمنستان - آذربایجان و گرجستان از استقلال تا استقرار شوروی، ص ۷ و ۶.

و بوی محلی پیروی می کنند. مسیحیت رکنی استوار از هویت قومی ارمنیان و گرجیان می باشد و سابقه اش در میان این دو ملت به قرن چهارم میلادی می رسد.^۱

از منابع معدنی قفقاز، نفت و گاز می باشد که بزرگترین منطقه ی نفتی قفقاز در باکو قرار دارد. این شهر بزرگترین شهر قفقاز و مرکز جمهوری آذربایجان است و به آن بادکوبه هم می گویند. در آذربایجان همچنین ذخایر آلونیت، سنگ آهن، سرب، قلع، مس، کبالت، جیوه، طلا و نقره وجود دارد. در ارمنستان معادن زغال سنگ، مس و سرب و منگنز وجود دارد. در گرجستان منگنز و در اوستیای شمالی سرب و روی وجود دارد.^۲

(۳-۱-۱) نگاهی به تاریخ قفقاز از ابتدا تا آغاز دوره قاجار

تاریخ سکونت انسان در سرزمین قفقاز به دوران ما قبل تاریخ می رسد و کاوشهای انجام شده در کرانه ی راست رود کر و کشف بیش از هزار شیئی و جنگ افزار و وسایل زندگی که قدمت آن به چهار هزار سال پیش می رسد بیانگر این واقعیت است.

دامنه های شمالی کوه های قفقاز مسکن مردمانی جنگجو بنام های سکاها، آلانها، و سرمدها بوده است. این اقوام زندگی کوچ نشینی داشته اند و به کار گله داری مشغول بودند. آنها اغلب به سرزمین های گرجستان، آران و آذربایجان حمله می کردند.^۳

ساکنان قفقاز از دیرباز با ایران و ایرانیان رابطه داشته و پیشینه ی تاریخی آنها با یکدیگر گره خورده است. در دوران هخامنشی بخش های زیادی از این منطقه از جمله گرجستان، آران و ارمنستان جزء ایالات و خراجگذار ایران بودند. در زمان داریوش (مدت پادشاهی ۴۸۶ - ۵۲۱ ق. م) با تقسیم کشور به چندین ایالت، ارمنستان نیز یکی از ایالت های نواحی غربی به حساب می آمد و فردی پارسی بر آن حکومت می کرد. در کتیبه ی بیستون، داریوش این منطقه را بعنوان ایالتی که بر آن تسلط دارد نام می برد.^۴

^۱ برجیان، حبیب، «ترکیب قومی قفقاز»، ایران شناخت، شماره ی ۱۰، پاییز ۱۳۷۷، ص ۲۳۱.

^۲ اداره ی انتشار اسناد، اسنادی از روابط ایران با منطقه ی قفقاز، ص ۶۲.

^۳ همان جا، ص ۵.

^۴ گریشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه ی محمد معین، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸، ص ۱۶۶.

فتح ایران توسط اسکندر (۳۲۳-۳۵۵ ق. م) در سده ی چهارم ق.م تغییری در وضع قفقاز ایجاد نکرد و همچنان آنجا در دست ایرانی ها بود و با مرگ او در سال ۲۱۱ ق.م یک سلسله مستقل در آنجا بوجود آمد و در زمان جنگ های ایران و روم، ارمنستان از موضوعات اختلاف دو امپراتوری بود.^۱

نخستین ارتباط ایران و روم در زمان مهرداد دوم اشکانی (مدت پادشاهی ۸۷-۱۲۴ ق.م) رخ داد که بر سر مسئله ی ارمنستان بود.^۲ و از این زمان تا پایان حکومت اشکانیان، ارمنستان از مسائل مورد اختلاف و جنگ بین دو امپراتوری بود، این اختلاف در دوره ی ساسانی هم وجود داشت. در دوران ساسانیان مسیحیت بر نفوذ خودش در منطقه ی ارمنستان افزود و مناطق گرجستان و ارمنستان به علت تمایلات مشترک مذهبی خواهان روابط نزدیکی با روم بودند و این مسئله مشکلاتی برای دولت ساسانی ایجاد کرد. با توجه به کتیبه ی نقش رستم که سخنانی از شاپور اول (مدت پادشاهی ۲۷۱-۲۴۱ م) بر آن حک شده است این مناطق در شمار کشورهای تحت حاکمیت ایران بوده است.^۳

در سال ۱۲ ق / ۶۴۰ م قفقاز مورد تهاجم مسلمانان قرار گرفت و به دست آنها فتح شد و بخشی از اهالی آنجا اسلام را پذیرفتند و ارمنستان، آران و گرجستان و دیگر مناطق آنجا تحت حاکمیت خلفا در آمدند و در زمان حکومت سلجوقیان همچنان قسمتی از قلمرو ایران را تشکیل می دادند.

مغولان در قرن هفتم هجری قمری (سیزدهم م) به آنجا یورش برده و لطماتی به آنجا وارد کردند. تیمور (۸۰۷-۷۳۶ ق / ۱۴۰۴-۱۳۳۵ م) در قرن هشتم هجری قمری (چهاردهم م) به آنجا حمله کرد.^۴

^۱ آفاناسیان: ارمنستان، آذربایجان و گرجستان از استقلال تا استقرار رژیم شوروی، ص ۷ و ۶.

^۲ مشیرالدوله پیرنیا، حسن، تاریخ ایران قبل از اسلام (تاریخ مفصل)، تهران، نشر نامک، ۱۳۸۲، ص ۱۵۳.

^۳ جی.آبویل، تاریخ ایران (کمبریج) از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، امیر کبیر ۱۳۸۳، قسمت اول، ص ۲۷۷.

^۴ آفاناسیان، ارمنستان، آذربایجان و گرجستان از استقلال تا استقرار شوروی، ص ۸.